

Krzysztof Garczewski*

Narracje historyczne w niemieckim dyskursie publicznym – wybrane problemy i implikacje dla Polski

**Historical narratives in German public discourse
– selected problems and implications for Poland**

Abstract: The main purpose of the research was to analyze selected elements of the German discourse on historical narratives present in public space and to determine the implications for Poland thereof. German- and Polish-language monographs and studies related to the issues of historical narratives and Polish-German relations were used and the content of selected German press materials was analyzed. The author used the method of analyzing history discourse, and the source analysis of selected German-language documents was made. The author defined the concept of historical narratives and analyzed terminology used in German historical discourse. The author pointed out the role of The Federation of Expellees (BdV) and political organizations in public discourse. The role of anniversaries and historical of the World War II in German cinema were identified. Such analysis was the basis for describing importance of this process for Poland. The main reference point in German narratives about World War II that are present in public space is the memory of the Holocaust. At the same time, the process of consistent promotion of the memory of German victims of war continues in Germany, taking place simultaneously on many levels. In parallel, the memory of the crimes committed during World War II by the Nazi regime on Poles is in the background, which is still a serious gap in German narratives of that period and also requires the Polish side to take further action to change this situation. Germany's important instrument for promoting a positive narrative about the latest history of Germany is promoting the memory of the fall of the Berlin Wall and therefore further strengthening the image of Germany on the international stage.

Keywords: German historical narratives, politics of memory, Federation of Expellees, Polish-German relations

* Krzysztof Garczewski – dr, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4984-1209>, e-mail: garczewski@ukw.edu.pl.

Streszczenie: Głównym celem badań była analiza wybranych elementów obecnego w przestrzeni publicznej niemieckiego dyskursu na temat narracji historycznych oraz określenie implikacji dla Polski, które wynikają z tego procesu. Wykorzystano niemiecko- oraz polskojęzyczne monografie i opracowania związane z problematyką narracji historycznych i stosunków polsko-niemieckich, dokonano analizy treści wybranych niemieckich materiałów prasowych. Zastosowano metodę analizy dyskursu dotyczącego historii, dokonano analizy źródłowej wybranych niemieckojęzycznych dokumentów. Zdefiniowano pojęcie narracji historycznych, opisano terminologię obecną w niemieckim dyskursie historycznym i przeprowadzono jego analizę. Zwrócono uwagę na rolę, jaką odgrywają w tym zakresie działania Związku Wypędzonych i wybranych ugrupowań politycznych. Wskazano na rolę wydarzeń rocznicowych oraz narracji historycznych o II wojnie światowej obecnych w niemieckiej kinematografii. Na bazie tej analizy opisano znaczenie powyższego procesu dla Polski. Główny punkt odniesienia w niemieckich narracjach o II wojnie światowej obecnych w przestrzeni publicznej stanowi pamięć o Holokauście. Jednocześnie w Niemczech kontynuowany jest proces konsekwentnego promowania pamięci o własnych (niemieckich) ofiarach wojny, co dokonuje się równocześnie na wielu płaszczyznach. Z kolei pamięć o zbrodniach dokonanych w okresie II wojny światowej przez nazistowski reżim na Polakach znajduje się na dalszym planie, co nadal stanowi poważną lukę w niemieckich narracjach o tamtym okresie i wymaga również od strony polskiej podejmowania dalszych działań na rzecz zmiany tej sytuacji. Istotnym instrumentem służącym promocji pozytywnej narracji o najnowszej historii Niemiec jest natomiast propagowanie pamięci o upadku muru berlińskiego w celu dalszego wzmacniania wizerunku tego państwa na arenie międzynarodowej.

Słowa kluczowe: niemieckie narracje historyczne, polityka historyczna, Związek Wypędzonych, stosunki polsko-niemieckie

Wstęp

W każdym państwie wydarzenia historyczne podlegają różnym interpretacjom i w zależności od wielu czynników, natury zarówno wewnętrznej, jak i zewnętrznej, są przedmiotem mniej lub bardziej intensywnych dyskusji. Nie inaczej jest w Niemczech, gdzie debaty nad poszczególnymi rozdziałami ich własnej historii znalazły stałe miejsce w szeroko pojętym dyskursie publicznym¹. We współczesnych dyskusjach nad przeszłością obecne są głosy, z jednej strony, związane z najnowszymi aspektami historii, takimi jak upadek muru berlińskiego i ponowne zjednoczenie Niemiec, z drugiej zaś, dotyczące wydarzeń z okresu II wojny światowej, gdzie nadal centralne miejsce zajmuje pamięć o Holokauście. Coraz więcej miejsca poświęca się również

1 Zob. przykładowo: H. A. Winkler, *Streitfragen der deutschen Geschichte. Essays zum 19. und 20. Jahrhundert*, München 1997, s. 170.

niemieckim ofiarom tamtego konfliktu, także podczas głośnych wydarzeń rocznicowych, co – przy jednoczesnej marginalizacji pamięci o zbrodniach dokonanych m.in. na Polakach – rodzi nad Wisłą wiele emocji i uzasadnionych wątpliwości. Niebagatelną rolę w tym procesie odgrywają zmiany dokonujące się w niemieckim społeczeństwie oraz w świadomości historycznej odnoszącej się do tamtego okresu.

Głównym celem autora niniejszego artykułu jest przeprowadzenie analizy dyskursu dotyczącego niemieckich narracji historycznych dominujących w przestrzeni publicznej tego państwa oraz ukazanie konsekwencji, jakie wynikają z tego faktu dla Polski. W tekście wykorzystano niemiecko- i polskojęzyczne monografie oraz opracowania związane z problematyką narracji historycznych i stosunków polsko-niemieckich, dokonano analizy treści wybranych niemieckich materiałów prasowych dostępnych w serwisach internetowych takich opiniotwórczych niemieckich mediów, jak: „Frankfurter Allgemeine Zeitung” (FAZ), „Die Welt”, „Die Zeit”, „Der Tagesspiegel”, „Der Spiegel”, „Bild”, jak również z wybranych materiałów nadawców radiowych i telewizyjnych: ARD „Tagesschau”, ZDF, Norddeutscher Rundfunk (NDR), Bayerischer Rundfunk (BR) czy Deutsche Welle (DW). Zastosowano metodę analizy dyskursu dotyczącego historii, dokonano analizy źródłowej wybranych niemieckojęzycznych dokumentów. Zdefiniowano pojęcie narracji historycznych, zwrócono uwagę na terminologię obecną w niemieckim dyskursie historycznym i przeprowadzono jego analizę. Zwrócono także uwagę na rolę, jaką odgrywają w tym zakresie działania Związku Wypędzonych i wybranych ugrupowań politycznych.

Narracje historyczne stanowią przedmiot analiz podejmowanych z wielu perspektyw badawczych². Istnieją przy tym różne koncepcje łączące się z tym pojęciem³. Pod pojęciem narracji historycznych kryje się wiele procesów związanych z przekazywaniem pamięci o czasach minionych, które wychodzą także daleko poza świat nauki, stając się jednocześnie obiektem zainteresowania różnych uczestników dyskursu

2 A. Radomski, *Badanie narracji historycznej. Próba konceptualizacji kulturoznawczej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2001, Sectio F, Historia, t. 56, s. 211-233.

3 Zob. K. Brzechczyn, *Jak narracje wyjaśniają? Wokół Paula A. Rotha koncepcji narracji historycznej*, [w:] *Między nauką a sztuką. Wokół problemów współczesnej historiografii*, red. E. Solska, P. Wittek, M. Woźniak, Lublin 2017, s. 73-91.

publicznego. Odnosi się to m.in. do sfery mediów i polityki. Narracje historyczne stanowią więc pewien sposób interpretowania i przedstawiania poszczególnych wydarzeń historycznych. Na potrzeby niniejszej analizy autor definiuje narracje historyczne jako przekazywanie wiedzy o przeszłości w formie opowieści, która dzięki atrakcyjnej formie staje się skutecznym narzędziem w promowaniu wiedzy na temat wybranych aspektów historii.

Dominujące we współczesnym dyskursie o przeszłości narracje w dużej mierze nie są tworzone przez historyków, co odnosi się nie tylko do Niemiec, ale również do innych państw. Jednak ze względu na wagę pamięci o historii II wojny światowej w odniesieniu do tego państwa, kwestia ta odgrywa w przypadku zachodniego sąsiada Polski szczególną rolę. Za Odrą w ramach dyskursu związanego z szeroko pojętym obszarem narracji historycznych (*historische Narrative*) używane są też inne pojęcia, które odnoszą się do interpretacji i opisu poszczególnych aspektów przeszłości. Jednym z popularniejszych terminów, który znalazł swoje stałe miejsce w wielu debatach historycznych, jest tzw. „polityka wobec przeszłości” (*Vergangenheitspolitik*), w której narracje historyczne nierzadko podlegają instrumentalizacji⁴. Obok niej funkcjonuje także pojęcie „polityki historycznej” (*Geschichtspolitik*), w odniesieniu zarówno do Niemiec, jak i innych państw. W Niemczech przez wiele lat debatowano też nad tzw. procesem „przezwyciężania przeszłości” (*Vergangenheitsbewältigung*), odnoszącym się do okresu nazistowskiego, ale także komunistycznego reżimu w NRD⁵. W niemieckim dyskursie na temat przeszłości stosowane są również takie bliskoznaczne terminy, jak „polityka pamięci” (*Erinnerungspolitik / Gedächtnispolitik*) czy „kultura pamięci” (*Erinnerungskultur / Gedächtniskultur*)⁶. W dyskursie publicznym używa się też czasem

4 Zob. N. Frei, *Vergangenheitspolitik: Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, München 1996, s. 464.

5 Zob. *Vergangenheitsbewältigung*, Bpb.de, <https://www.bpb.de/nachschlagen/lexika/handwoerterbuch-politisches-system/202200/vergangenheitsbewaeltigung> [10.02.2020]; P. Reichel, *Vergangenheitsbewältigung*, [w:] *Deutsche Geschichte im. 20. Jahrhundert. Ein Lexikon*, red. A. Schildt, München 2005, s. 375-378.

6 Por. A. Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, München 2006, s. 320; *Holocaust: Die Gedächtniskultur in Norddeutschland*, NDR.de, <https://www.ndr.de/geschichte/Holocaust-Die-Gedaechtniskultur-in-Norddeutschland,gedenken274.html> [10.02.2020]; A. Assmann, *Auf dem Weg zu einer europäischen Gedächtniskultur?*, Wien 2012, s. 70.

pojęcia „przewyciężenie historii” (*Geschichtsbewältigung*)⁷. Z kolei wykorzystywana nierzadko w instrumentalny sposób historia opisywana jest za Odrą jako „bron”⁸ czy „pole walki”⁹.

Ważną częścią niemieckich narracji historycznych jest promowanie pamięci o własnych ofiarach II wojny światowej. W tej narracji dominuje pamięć o osobach wysiedlonych z byłych wschodnich terenów III Rzeszy pod koniec i po zakończeniu II wojny światowej oraz o ofiarach bombardowań niemieckich miast. W tym kontekście istotną rolę w kreowaniu narracji historycznych odgrywają mity¹⁰, które są również mocno zakorzenione w niemieckich narracjach o tamtym okresie. Przykładem mitu „niewinnych niemieckich ofiar” jest choćby historia zniszczonego przez aliantów w lutym 1945 r. Drezna¹¹. Do tego dochodzi też promowanie pamięci o przedstawicielach antynazistowskiej opozycji, takich jak Claus Schenk Graf von Stauffenberg czy rodzeństwo Schollów¹².

1 Narracje historyczne niemieckiego Związku Wypędzonych

Opisany powyżej proces widoczny jest także na innych płaszczyznach toczącego się w Niemczech dyskursu dotyczącego najnowszych aspektów historii, co nierzadko wywołuje uzasadnione reakcje ze strony innych państw. Powyższą narrację szczególnie chętnie przejmują za Odrą środowiska ziomkowskie skupione wokół istniejącego od drugiej połowy lat 50. ubiegłego wieku Związku Wypędzonych (BdV), który został założony przez byłych niemieckich przesiedleńców. BdV składa się z 21 ziomkostw (*Landsmannschaften*) i 16 związków działających

7 Zob. epd/dapd/mcz, *Merkel für selbstbewusste Geschichtsbewältigung*, Welt.de, 23.10.2012, <https://www.welt.de/politik/deutschland/article110150984/Merkel-fuer-selbstbewusste-Geschichtsbewaeltigung.html> [10.02.2020].

8 E. Wolfrum, *Geschichte als Waffe. Vom Kaiserreich bis zur Wiedervereinigung*, Göttingen 2002, s. 176.

9 R. Allertz, *Schlachtfeld Geschichte*, Berlin 2009, s. 95.

10 Por. A. Stępnik, *Mity w wiązaniu narracji historycznej*, „Klio” 2015, nr 3, s. 3-23.

11 J. Lepiarz, *70. rocznica zniszczenia Drezna przez aliantów – mit „miasta-ofiary”*, Dzieje.pl, 14.02.2015, <https://dzieje.pl/aktualnosci/70-rocznica-zniszczenia-drezna-przez-aliantow-mit-miasta-ofiary> [12.02.2020].

12 Zob. S. Bassler, *Biała Róża. Wspomnienia świadków historii*, Gdańsk 2009, s. 206; B. Leisner, *„Ich würde es genauso wieder machen” – Sophie Scholl*, Berlin 2004, s. 279.

w poszczególnych landach (*Landesverbände*)¹³. Organizacja oparła swoje działanie na kontestowaniu istniejącej od zakończenia II wojny światowej zachodniej granicy Polski na Odrze i Nysie Łużyckiej, sprzeciwiając się uznaniu jej przez państwo niemieckie. Przesiedleńcy powoływali się przy tym na tzw. „prawo do stron rodzinnych” (*Recht auf die Heimat*), które uważali za jedno z praw człowieka¹⁴. Działacze BdV od lat wykazują się dużym zaangażowaniem w kreowanie pamięci historycznej, organizując każdego roku np. Dni Stron Ojczyстых (*Tag der Heimat*), na które zapraszani są czołowi niemieccy politycy¹⁵. Oparta na niemieckim „micie ofiary” konfrontacyjna postawa wielu przedstawicieli tej grupy osób przez lata prowadziła do napięć także ze stroną polską¹⁶. Sytuacja ta nie zakończyła się także po przemianach ustrojowych w Europie Wschodniej i ponownym zjednoczeniu Niemiec. Stało się tak m.in. na skutek postawy wieloletniej przewodniczącej BdV Eriki Steinbach, której działalność na tym stanowisku w latach 1998-2014 doprowadziła do poważnych napięć między Warszawą a Berlinem. Szczególne kontrowersje wywołało powstanie w 2000 r. tzw. Centrum przeciwko Wypędzeniom (*Zentrum gegen Vertreibungen*), w którym skoncentrowano się na pielęgnowaniu pamięci o losie niemieckich przesiedleńców¹⁷.

Zbigniew Mazur, komentując toczącą się na przełomie XX i XXI wieku dyskusję na temat działalności tej placówki, zwrócił uwagę na dużo szerszy kontekst kontrowersyjnego projektu: „można w tym dostrzec refleks poczucia siły, jakie wzrosło w Niemczech po przyłą-

13 Zob. W. Benz, *Vertriebenenverbände*, [w:] *Deutsche Geschichte im. 20. Jahrhundert...*, s. 381-382.

14 B. Ociepka, *Związek Wypędzonych w systemie politycznym RFN i jego wpływ na stosunki polsko-niemieckie 1982-1992*, Wrocław 1997, s. 81-88.

15 Więcej na ten temat zob. K. Garczewski, *Polsko-niemiecki czy europejski „kryzys pamięci”? Niemieccy wysiedleni podczas oficjalnych wystąpień na tle procesu integracji europejskiej*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2012, nr 3 (38), s. 193-199.

16 Oprócz wieloletniej kontrowersyjnej działalności członków BdV, spory wywoływała też sama nazwa tej organizacji, w której zawarto termin „wypędzeni”. Większość Niemców, którzy po przegranej wojnie opuścili byłe wschodnie tereny III Rzeszy, nie została jednak „wypędzona”, lecz przymusowo wysiedlona na skutek przesunięcia powojennych granic. Cały proces przemieszczania się niemieckiej ludności cywilnej w kierunku zachodnim rozpoczął się od ucieczki z tamtego obszaru zimą 1944/1945 r. W niemieckiej literaturze przedmiotu oraz dyskursie publicznym w odniesieniu do tej grupy osób stosuje się jednak najczęściej termin „wypędzeni”. Aby podkreślić związek przyczynowo-skutkowy, czasem tę grupę określano też mianem „ostatnich ofiar Hitlera”. Zob. K. E. Franzen, *Die Vertriebenen. Hitlers letzte Opfer*, München 2002, s. 334.

17 Więcej na temat działalności placówki znajduje się na jej stronie internetowej: *Zentrum gegen Vertreibungen*, z-g-v.de, <https://www.z-g-v.de/> [15.02.2020].

czeniu NRD do RFN. Republika berlińska zaczęła się coraz mocniej różnić od republiki bońskiej. Wyraźnie potrzebowała jakiegoś nowego, znacznie bardziej afirmatywnego podejścia do przeszłości niemieckiej i zrzucenia ciężącego garbu dwunastu lat nazistowskiego totalitaryzmu. Bombardowania alianckie i masowe przesiedlenia dostarczyły pretekstu do tego, żeby nie odmawiając innym statusu «ofiar», domagać się również upamiętnienia «ofiar» niemieckich” – zauważył polski badacz¹⁸. Na skutek licznych głosów krytyki, płynących nie tylko z Polski, kilka lat później niemiecki rząd federalny podjął decyzję o utworzeniu Fundacji „Ucieczka, Wypędzenie, Pojednanie” (*Stiftung Flucht, Vertreibung, Versöhnung*), która w pewnym sensie miała stanowić odpowiedź tamtejszego rządu na wcześniejsze działania BdV, przyczyniając się do zmniejszenia napięcia w relacjach polsko-niemieckich. Stało się jednak inaczej m.in. z powodu dopuszczenia do prac również w tej placówce członków BdV¹⁹.

2 Narracje historyczne wybranych partii politycznych

• Pamięć o przesiedleńcach była obecna już w powojennym dyskursie publicznym RFN, jednak nabrała ona nowego wymiaru po ponownym zjednoczeniu państw niemieckich w 1990 r. Proces związany z podtrzymywaniem i kreowaniem pamięci o Niemcach, którzy również ucierpieli na skutek wojny, dokonuje się na wielu płaszczyznach, w tym także w polityce tego państwa. W efekcie pamięć o tamtych wydarzeniach znalazła swoje stałe miejsce wśród głównych filarów niemieckiej polityki historycznej. Aktywną rolę odgrywa w tej materii nie tylko rząd federalny, ale i przedstawiciele innych ugrupowań politycznych, którzy od lat odwołują się do wydarzeń historycznych zarówno podczas publicznych wypowiedzi, jak i w swoich programach przedwyborczych²⁰. W umowie koalicyjnej między Unią Chrześcijańsko-Demokratyczną (CDU), Unią Chrześcijańsko-Społeczną w Bawarii

18 Z. Mazur, *Centrum przeciwko Wypędzeniom (1999-2005)*, Poznań 2006, s. 333.

19 Zob. K. Garczewski, *Fundacja „Ucieczka, Wypędzenie, Pojednanie” jako odpowiedź niemieckiego rządu na politykę historyczną Związku Wypędzonych*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2013, nr 2 (41), s. 157-191.

20 K. Garczewski, *Problem wysiedleń w oficjalnych dokumentach niemieckich partii politycznych*, „Społeczeństwo i Polityka” 2011, nr 3 (28), s. 93-101.

(CSU) i Socjaldemokratyczną Partią Niemiec (SPD) z 2018 r. przedstawiciele niemieckiego rządu federalnego zapewniają o konieczności podtrzymywania pamięci o przeszłych wydarzeniach, przekonując jednocześnie, że „bez pamięci nie ma przyszłości” (*Ohne Erinnerung keine Zukunft*)²¹. Zdaniem twórców tego dokumentu w Niemczech istnieje zasadniczy konsensus co do potrzeby upamiętniania kwestii związanych z okresem nazistowskiego terrorku, wschodnioniemieckiej dyktatury Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec (SED), niemieckiej historii kolonialnej, jak również pozytywnych aspektów historii tego państwa²². Ta ostatnia kwestia odnosi się przede wszystkim do upadku muru berlińskiego i procesu ponownego zjednoczenia Niemiec.

Podtrzymywanie i promowanie pamięci o przesiedleniach jest za Odrą istotne przede wszystkim dla ugrupowań chadeckich, dla których stanowią oni naturalny elektorat wyborczy. Modelowym przykładem ścisłej współpracy między tymi stronami jest sytuacja w rządzonej od lat przez CSU Bawarii, gdzie aktywną rolę w życiu publicznym odgrywa należące do BdV wpływowo Ziomkostwo Niemców Sudeckich (*Sudetendeutsche Landsmannschaft*)²³. Działalność tej organizacji wielokrotnie prowadziła do poważnych napięć w stosunkach niemiecko-czeskich²⁴. Jednak ze względów politycznych chadecy nadal wspierają działania całej BdV i poszczególnych ziomkostw wchodzących w jej skład. W efekcie również we wspólnym programie wyborczym CDU i CSU na lata 2017-2021 politycy obu ugrupowań ponownie przypominają o losie „milionów Niemców”, którzy „utracili swoją ojczyznę na skutek ucieczki i wypędzenia ze wschodnich i środkowych Niemiec” (*Millionen Deutsche haben aufgrund von Flucht und Vertreibung aus Ost und Mitteldeutschland ihre Heimat verloren*)²⁵. Poświęcanie w nie-

21 *Ein neuer Aufbruch für Europa. Eine neue Dynamik für Deutschland. Ein neuer Zusammenhalt für unser Land*, Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD, 19. Legislaturperiode, Berlin 2018, s. 167.

22 Ibidem.

23 Por. *Vertriebene, Aussiedler, Partnerschaftsbeziehungen*, CSU-Landtag.de, https://www.csu-landtag.de/5_73_Vertriebene-Aussiedler-Partnerschaftsbeziehungen.html [18.02.2020]. Zob. też oficjalną stronę ziomkostwa: *Sudetendeutsche*, Sudeten.de, www.sudeten.de [18.02.2020].

24 Więcej na ten temat: E. Später, *Kein Frieden mit Tschechien. Die Sudetendeutschen und ihre Landsmannschaft*, Hamburg 2005, s. 168. Zob. też: H. H. Hahn, *Sudetendeutsche: „Wo ist ihre Heimat?“*, Spiegel.de, 01.06.2002, <https://www.spiegel.de/spiegel/spiegelspecial/d-22937250.html> [18.02.2020].

25 *Für ein Deutschland, in dem wir gut und gerne leben*, CDU/CSU Regierungsprogramm 2017-2021, Berlin 2017, s. 69.

mieckich narracjach historycznych coraz większej uwagi własnym ofiarom II wojny światowej jest na rękę także środowiskom neonazistowskim, które opierają swoje działania na rewizjonizmie historycznym²⁶. Podobną retorykę prezentują obecnie niektórzy działacze skrajnie prawicowej Alternatywy dla Niemiec (AfD)²⁷.

3 Narracje historyczne w okresie wybranych wielkich rocznic

Kreowanie pamięci o przeszłości odgrywa szczególnie ważną rolę w okresie tzw. wielkich rocznic, kiedy to dyskusje historyczne wywołują dodatkowe zainteresowanie opinii publicznej. Organizowane na dużą skalę obchody rocznicowe w Niemczech są przede wszystkim poświęcone takim wydarzeniom z najnowszej historii tego państwa jak upadek muru berlińskiego (1989 r.) i ponowne zjednoczenie Niemiec (1990 r.). Obchody związane z 30. rocznicą obalenia muru, które miały miejsce jesienią 2019 r., zostały zorganizowane z dużym rozmachem²⁸. Podobnie było w przypadku wcześniejszych okrągłych rocznic upamiętniających to wydarzenie. Świątowanie upadku muru berlińskiego stało się dla Niemiec „historyczną” wizytówką, która przyciąga do stolicy tego państwa pokazną liczbę turystów i promuje kraj na arenie międzynarodowej, jednocześnie ukazując przy tym pozytywną narrację związaną z najnowszą historią Niemiec.

Dużą wagę przywiązuje się też za Odrą do wybranych aspektów historycznych z okresu międzywojennego oraz II wojny światowej. W tym pierwszym przypadku wraca się zarówno do historii Republiki Weimarskiej (1919-1933)²⁹, jak i późniejszego okresu nazistowskiego, przede wszystkim w kontekście upamiętniania wydarzeń o charakterze

26 Por. A. Pfahl-Traugher, *Rechtsextremismus in der Bundesrepublik*, München 2006, s. 47-50.

27 ith/krott mit dpa, *Gauland bezeichnet NS-Zeit als „Vogelschiss in der Geschichte”*, Welt.de, 02.06.2018, <https://www.welt.de/politik/deutschland/article176912600/AfD-Chef-Gauland-bezeichnet-NS-Zeit-als-Vogelschiss-in-der-Geschichte.html> [25.02.2020].

28 Zob. A. Conrad, *30 Jahre Mauerfall. So feiert Berlin das Jubiläum*, Tagesspiegel.de, 09.11.2019, <https://www.tagesspiegel.de/berlin/30-jahre-mauerfall-so-feiert-berlin-das-jubilaeum/25209872.html> [02.03.2020].

29 Przykładem były m.in. obchody związane z 100. rocznicą uchwalenia tzw. konstytucji weimarskiej (*Weimarer Verfassung*) z 1919 r. Zob. S. Locke, *Weimarer Republik. Einst verdammt, jetzt gewürdigt*, FAZ.net, 06.02.2019, <https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/100-jahre-weimarer-verfassung-einst-verdammt-jetzt-gewuerdigt-16028077.html> [02.03.2020].

antysemickim, w tym np. pogromów ludności żydowskiej z 9 listopada 1938 r., znanych pod pojęciem tzw. „nocy kryształowej”³⁰. Dzień 9 listopada odgrywa w niemieckiej kulturze pamięci szczególną rolę i odnosi się także do innych symbolicznych wydarzeń, mających miejsce tego dnia w latach: 1848 (egzekucja Roberta Bluma), 1918 (rewolucja listopadowa), 1923 (nieudany pucz monachijski Adolfa Hitlera i gen. Ericha Ludendorffa) i 1989 (upadek muru berlińskiego)³¹.

Z kolei w kontekście wydarzeń rocznicowych dotyczących okresu II wojny światowej dominuje pamięć o Holokauście. Każdego roku odbywają się m.in. uroczystości upamiętniające wyzwalenie poszczególnych niemieckich obozów koncentracyjnych³². Z drugiej strony państwo niemieckie przywiązuje dużą wagę do podtrzymywania pamięci o grupie osób, która 20 lipca 1944 r. przeprowadziła nieudaną próbę zamachu na Adolfa Hitlera i na której czele stał Claus Schenk Graf von Stauffenberg³³. Dzień 20 lipca zakorzenił się na dobre w niemieckiej kulturze pamięci, przyczyniając się jednocześnie do licznych dyskusji na temat popularyzowania wiedzy o przedstawicielach niemieckiego ruchu oporu³⁴. W symboliczny sposób obchodzi się również poszczególne rocznice związane z zakończeniem II wojny światowej³⁵.

- 30 A. Jarecka, *Noc Kryształowa. Wzrost zainteresowania miejscami pamięci ofiar faszyzmu*, DW.com, 09.11.2017, <https://www.dw.com/pl/noc-kryszta%C5%82owa-wzrost-zainteresowania-miejscami-pami%C4%99ci-ofiar-faszyzmu/a-41309214> [02.03.2020]. Emocjonalne wspomnienia związane z tamtym pogromem od lat stanowią w Niemczech istotną rolę w procesie edukacji historycznej. Zob. M. Doerry, *Gelebte Erinnerung. Zum 65. Jahrestag der Pogromnacht vom 9. November 1938. Vortrag für die Gedenkstunde in der Frankfurter Paulkirche am 9. November 2003*, [w:] *Die Gegenwart der Vergangenheit. Der lange Schatten des Dritten Reiches*, red. S. Aust, G. Spörl, Reinbek bei Hamburg 2005, s. 104-119.
- 31 *Der 9. November in der deutschen Geschichte*, Bpb.de, 01.11.2018, <https://www.bpb.de/politik/hintergrund-aktuell/172172/der-9-november> [05.03.2020].
- 32 Zob. przykładowo: T. Marsen, „Nie wieder“: *Gedenken an die Befreiung des KZ Dachau*, Br.de, 05.05.2019, <https://www.br.de/nachrichten/bayern/nie-wieder-gedenken-an-die-befreiung-des-kz-dachau,RPbolMR> [05.03.2020]; dpa, *Woidke und Münch erinnern an Opfer des Nationalsozialismus*, Morgenpost.de, 14.04.2019, <https://www.morgenpost.de/berlin/article216951009/74-Jahrestag-Gedenken-an-Befreiung-von-KZ-Haeftlingen.html> [05.03.2020].
- 33 W 75. rocznicę wydarzenia, która przypada 20 lipca 2019 r., w oficjalnej uroczystości je upamiętniającej, oprócz kanclerz Angeli Merkel, wzięli udział również m.in. minister obrony Annegret Kramp-Karrenbauer i przedstawiciele wszystkich organów konstytucyjnych RFN. Zob. *Gedenken zum 20. Juli 1944. „Sie handelten, als andere schwiegen“*, Bundesregierung.de, 20.07.2019, <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/gedenken-zum-20-juli-1648736> [05.03.2020].
- 34 Zob. P. Steinbach, *Der 20. Juli 1944 – mehr als ein Tag der Besinnung und Verpflichtung*, „Aus Politik und Zeitgeschichte“ 2004, nr 27, Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament“, s. 5-10.
- 35 A. Kudascheff, *1945: Ende und Aufbruch. Tage der Erinnerung*, DW.com, 04.05.2015, <https://www.dw.com/de/tag-der-erinnerung/a-18413515> [10.03.2020].

Niemieckie zbrodnie na narodzie żydowskim ze zrozumiałych względów stanowią główny punkt odniesienia w polityce pamięci tego państwa poświęconej okresowi II wojny światowej, a jej symbolem jest znajdujący się w samym sercu Berlina tuż przy Bramie Brandenburskiej Pomnik Pomordowanych Żydów Europy (*Mahnmal für die Ermordeten Juden Europas*)³⁶. Skoncentrowanie się w niemieckich narracjach historycznych na ofiarach Holokaustu prowadzi jednak m.in. do zepchnięcia na dalszy plan pamięci o milionach polskich ofiar nazistowskiego reżimu, co stanowi nadal jedną z poważniejszych luk w niemieckiej pamięci o tamtym okresie. Na tym tle mniejszym zainteresowaniem cieszą się za Odrą obchody związane z wybuchem tego konfliktu i atakiem na Polskę we wrześniu 1939 r. oraz pamięcią o późniejszych zbrodniach dokonanych wobec Polaków w okresie niemieckiej okupacji.

Co więcej, na występujące luki pamięci w tym zakresie zwraca się również uwagę w samych Niemczech, czego przykładem jest ukazanie się w 2019 r. książki wydanej przez Federalną Centralę Kształcenia Politycznego (*Bundeszentrale für politische Bildung*) pt. *Niemiecka polityka okupacyjna w Polsce 1939-1945. Puste miejsca w niemieckiej pamięci*³⁷. Intensywna dyskusja na ten temat toczyła się również w kontekście obchodów związanych z 80. rocznicą wybuchu II wojny światowej, na co także zwracały uwagę niemieckie media. Szerokim echem odbiła się szczególnie udział prezydentów Polski oraz Niemiec w obchodach zorganizowanych wówczas w Wieluniu. Podczas swojego wystąpienia Frank-Walter Steinmeier poprosił Polaków o „przebaczenie” za krzywdy wyrządzone podczas tamtej wojny, o czym poinformowały również wszystkie najważniejsze media w tym państwie³⁸. Podobne

36 K. Garczewski, *Berlin durchs Gedächtnis geteilt. Polen, Deutsche und historische Diskussionen nach dem Fall der Berliner Mauer*. Aus dem Polnischen von A. Szewczuk und N. Nuszczyńska, [w:] *Der polnische Blick auf die Berliner Mauer: Politik-Geschichte-Medien-Literatur*, red. K. Okoński, D. Pruss-Pławska, Bydgoszcz 2011, s. 98-99.

37 Zob. *Deutsche Besatzungspolitik in Polen 1939-1945. Eine Leerstelle deutscher Erinnerung?*, red. D. Bingen und S. Lengemann, Bonn 2019, ss. 166.

38 Zob. epd, *Weltkriegsgedenken – Steinmeier bittet Polen um Vergebung*, ZDF.de, 01.09.2019, <https://www.zdf.de/nachrichten/heute/gedenken-an-angriff-auf-polen-steinmeier-bittet-um-vergebung-100.html> [10.03.2020]; dpa, *Steinmeier bittet Polen um Vergebung*, FAZ.net, 01.09.2019, <https://www.faz.net/aktuell/politik/ausland/steinmeier-bittet-polen-um-vergebung-fuer-deutschen-terror-16362310.html> [10.03.2020]; apr/dpa/AFP, *Steinmeier bittet Polen für deutschen Terror um Vergebung*, Spiegel.de, 01.09.2019, <https://www.spiegel.de/politik/ausland/polen-frank->

gesty prezentowali też wcześniej jego poprzednicy przy okazji innych obchodów. Ponadto niespełna dwa lata wcześniej w Berlinie przedstawiono pomysł budowy pomnika poświęconego polskim ofiarom niemieckiej okupacji³⁹, do którego wracano także w kontekście tych wydarzeń rocznicowych. Większe niż wcześniej zainteresowanie tą tematyką w Niemczech związane było z zainicjowaną wcześniej w Polsce dyskusją na temat możliwych reparacji za szkody wyrządzone przez Niemcy w okresie II wojny światowej⁴⁰.

Jak pisała dekadę temu Anna Wolff-Powęska: „Zjednoczone Niemcy i demokratyczna Polska uczyniły wiele na rzecz poszerzenia i pogłębienia wiedzy na temat najnowszej historii i wzajemnych stosunków, choć ciągle jeszcze jest to stan wielce niezadowolający”⁴¹. Niestety od tamtego czasu po stronie niemieckiej nie nastąpił żaden przełom, a kłopoty z godnym upamiętnieniem Polaków i przedłużające się dyskusje na ten temat stanowią odzwierciedlenie dominującej za Odrą narracji, w której pamięć o Polsce nie zajmuje istotnego miejsca.

4. Narracje historyczne w kinematografii

Narracje o niemieckich ofiarach II wojny światowej, opowiedane przez pryzmat indywidualnych historii, są również promowane w kulturze popularnej, czego przykładem są liczne filmy i seriale telewizyjne, produkowane coraz częściej po zachodniej stronie Odry.

-walter-steinmeier-bittet-fuer-deutschen-terror-um-vergebung-a-1284662.html [10.03.2020]; ZEIT ONLINE, dpa, ces, *Steinmeier bittet Polen um Vergebung für deutschen Terror*, Zeit.de, 01.09.2019, <https://www.zeit.de/politik/ausland/2019-09/wielun-frank-walter-steinmeier-deutschland-polen-jahrestag-zweiter-weltkrieg> [10.03.2020]; ah, *Steinmeier über Polen-Überfall der Nazis: „Unsere Verantwortung vergeht nicht“*, Bild.de, 01.09.2019, <https://www.bild.de/politik/inland/politik-inland/steinmeier-ueber-polen-ueberfall-unsere-verantwortung-vergeht-nicht-64332122.bild.html> [10.03.2020]; *Weltkriegsgedenken in Polen: Steinmeier bittet um Vergebung*, Tagesschau.de, 01.09.2019, <https://www.tagesschau.de/ausland/zweiterweltkrieg-gedenken-polen-101.html> [10.03.2020].

39 Zob. *Apel do Bundestagu i niemieckiego społeczeństwa ws. wzniesienia pomnika w centrum Berlina upamiętniającego polskie ofiary okupacji niemieckiej w latach 1939-1945*, PolenDenkmal.de, 15.11.2017, <https://www.polendenkmal.de/assets/downloads/Polendenkmal/Apel-Pomnik-wersja-polska.pdf> [12.03.2020].

40 Na ten temat: *Parlamentarny Zespół ds. Oszacowania Wysokości Odszkodowań Należnych Polsce od Niemiec za Szkody Wyrządzone w trakcie II Wojny Światowej*, Sejm.gov.pl, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/agent.xsp?symbol=ZESPOL&Zesp=513> [12.03.2020].

41 A. Wolff-Powęska, *Pamięć – brzemię i uwolnienie. Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945-2010)*, Poznań 2011, s. 504.

Analiza treści zawartych we współczesnych niemieckich ekranizacjach poświęconych II wojnie światowej również potwierdza tendencję do coraz wyraźniejszego eksponowania pamięci o własnych (niemieckich) ofiarach tamtego konfliktu⁴². „Można zapytać, czy powstanie w Niemczech takich filmów jak *Ucieczka Kaia Wessela*, *Upadek Olivera Hirschbiegela*, *Sophie Scholl* Marca Rothemunda, *Drezno* Rolanda Suso Richtera czy *Anonima* Maxa Färberböcka jest efektem polityki historycznej niemieckich rządów? Nie ma tu oczywiście prostej zależności w rodzaju bezpośredniego zlecenia, czy nawet dyskretnej inspiracji. Raczej odwrotnie: filmy te powstały, bo wśród niemieckiej publiczności istniał popyt na ten rodzaj opowieści. Trudno jednak wyobrazić sobie, by mogły one pojawić się piętnaście lat wcześniej, chociaż wówczas ten popyt był być może jeszcze większy” – przekonuje Mateusz Werner⁴³. Szczególnie dużo negatywnych emocji wywołał niemiecki miniseria z 2013 r. pt. *Nasze matki, nasi ojcowie*, w którym pojawiło się dużo przekłamań historycznych dotyczących Polski⁴⁴. Jednocześnie w Niemczech zintensyfikowano w tym czasie badania nad losami niemieckich przesiedleńców, na co również przeznaczono duże środki finansowe. Wiele filmów, które poświęcono historii niemieckich ofiar II wojny światowej, powstawało w czasie trwającego między Warszawą i Berlinem sporu o formę upamiętnienia niemieckich przesiedleńców, wpisując się tym samym w trwającą wówczas debatę na ten temat⁴⁵.

Wiele produkcji filmowych przypominających losy niemieckich ofiar nierzadko było pośrednio lub bezpośrednio hojnie wspieranych przez różne instytucje publiczne, co pokazują choćby dane związane z finansowaniem poszczególnych ekranizacji⁴⁶. Koncentrowanie się w wielu z tych dzieł na tragicznych losach niemieckich cywili prowadzi jednocześnie do niebezpiecznego procesu wypierania na dalszy plan związków przyczynowo-skutkowych w odniesieniu do tego konfliktu. Oglądając takie obrazy filmowe bez rzetelnego wyjaśnienia dotyczącego przyczyn wybuchu II wojny światowej, odbiorca może ostatecz-

42 A. Garczewska, K. Garczewski, *Polskie i niemieckie narracje historyczne w filmach na tle prawa i polityki*, Pułtusk 2015, s. 254.

43 M. Werner, *Kino, polityka i historia*, [w:] *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości*, red. R. Kostro, K. Wóycicki, M. Wysocki, Warszawa 2014, s. 268-269.

44 Więcej na ten temat zob. A. Garczewska, K. Garczewski, *Polskie i niemieckie narracje ...*, s. 81-86.

45 Ibidem, s. 185-203.

46 Ibidem, s. 161-167.

nie odnieść wrażenie, że to właśnie Niemców, a nie ich ofiar, dotknęły „największe cierpienia”. W skrajnych przypadkach taka narracja prowadzi do sytuacji, w której oprawcy „stają się” ofiarami.

Podsumowanie

W Niemczech mamy obecnie do czynienia ze ścieraniem się różnych wizji narracji historycznych, odnoszących się do poszczególnych wydarzeń XX wieku. Największy wpływ na ich kształt mają opisane w tekście czynniki natury politycznej oraz uwarunkowania społeczno-kulturowe. Zapoczątkowanie w Niemczech pod koniec lat 90. ubiegłego wieku tzw. procesu normalizacji w polityce zarówno wewnętrznej, jak i zewnętrznej tego państwa doprowadziło jednocześnie do próby wypchnięcia z głównego nurtu niemieckiej polityki pamięci znacznej części „historycznego balastu”, pozostawiając w centrum uwagi przede wszystkim tragiczną historię Holokaustu, przy coraz większym zainteresowaniu historią własnych ofiar. Dokonujące się wtedy zmiany w niemieckiej dyplomacji miały też swoje konsekwencje w podejściu do niektórych aspektów historii. Krzysztof Miszczak, komentując niemiecką politykę zagraniczną w latach 1998-2005, zauważył, że: „rozpoczęto [wówczas] bardziej agresywnie akcentować zasadę realizacji własnych interesów w zjednoczonej Europie i w wymiarze światowym, nie jako przeciwieństwa pozytywnych wspólnych wartości europejskich, ale jako wymiernej korzyści dla państwa niemieckiego”⁴⁷. Kwestia niemieckiej pamięci historycznej w wymiarze międzynarodowym wywołała również kontrowersje i emocjonalne dyskusje w Polsce. Jak zauważył Wojciech Pięciak: „w tym niemieckim spojrzeniu na historię ofiary inne niż żydowskie znajdowały się gdzieś dalej w tej «hierarchii» – ale nie było też tak, że Niemcy nie dostrzegali zupełnie innych ofiar – zwłaszcza po trwającej kilka lat dyskusji nad odszkodowaniami dla robotników przymusowych pod koniec dekady [lat 90.]. Wszystko to nie zmieniało zarazem faktu, że równocześnie pamięć o własnych, niemieckich ofiarach – alianckich nalotów, wypędzeń po 1945 roku albo «obozów specjalnych» NKWD w sowieckiej strefie okupacyjnej,

47 K. Miszczak, *Polityka zagraniczna, bezpieczeństwa i obrony koalicji rządowej SPD-Sojusz 90/Zieloni w okresie 1998-2005*, Warszawa 2012, s. 390.

a potem w NRD – stawała się w latach 90. elementem pamięci, jeśli już nie równorzędnym, to jak najbardziej dopuszczalnym (jak to się mówi: poprawnym politycznie)⁴⁸. Co więcej, ten proces był kontynuowany również w kolejnych latach, w efekcie czego punkt ciężkości zaczął się powoli, lecz konsekwentnie, przechylać w stronę pamięci o niemieckich ofiarach II wojny światowej.

Powracające w ostatnich latach w relacjach polsko-niemieckich spory natury historycznej pokazują, że istnieje pilna potrzeba podejmowania dalszych intensywnych działań na rzecz promocji polskiej wizji przeszłości zarówno w Niemczech, jak i w całej Europie. Zjednoczone Niemcy od lat prowadzą bowiem konsekwentną i skuteczną politykę historyczną na arenie międzynarodowej, opartą w coraz większym stopniu na podejmowaniu dyskursu o niemieckich ofiarach II wojny światowej oraz na promocji wydarzeń związanych z upadkiem muru berlińskiego oraz ponownym zjednoczeniem Niemiec. Działania strony niemieckiej w tej materii zostały jednocześnie skutecznie powiązane z kształtowaniem pozytywnego wizerunku własnego państwa we współczesnym świecie. W efekcie niemiecka narracja historyczna odnosząca się przede wszystkim do wydarzeń z ubiegłego wieku stanowi również poważne wyzwanie dla Polski, której tragiczna XX-wieczna historia nadal nie znalazła adekwatnego miejsca we współczesnym dyskursie historycznym tego państwa. Takie wnioski można wysunąć także na podstawie porównania polskich i niemieckich narracji historycznych promowanych w filmach i serialach telewizyjnych. Sfera ta przez długi czas nie była doceniana w dyskursie publicznym, w efekcie o jej znaczeniu przypomniały sobie także w ostatnich latach media i wielu polityków po obu stronach Odry.

W ostatnich latach strona polska podjęła wprawdzie aktywne działania na rzecz zmiany tego stanu rzeczy, potrzebne są jednak nadal dalsze konsekwentne kroki w tej materii. Obecna sytuacja wymaga opracowania i wdrożenia przez stronę polską kompleksowej skutecznej strategii na rzecz wzmocnienia polskiego przekazu dotyczącego przede wszystkim najnowszej historii, nierzadko stojącej w opozycji wobec narracji historycznych forsowanych zarówno przez Niemcy, jak

48 W. Pięciak, *Niemiecka pamięć. Współczesne spory w Niemczech o miejsce III Rzeszy w historii, polityce i tożsamości (1989-2001)*, Kraków 2002, s. 363-364.

i niektóre inne państwa Starego Kontynentu, w tym przede wszystkim Rosję, która jest modelowym przykładem na stosowanie we współczesnym świecie destrukcyjnej polityki historycznej w relacjach międzynarodowych⁴⁹. Jednym z takich przykładów jest próba skonfliktowania w ostatnich latach Polski i Ukrainy z wykorzystaniem przez Moskwę „narzędzi historycznych”, co w obliczu współczesnej sytuacji w Europie Wschodniej odgrywa szczególną rolę. Nie powinno się więc o tym zapominać w Warszawie i Kijowie, dyskutując także nad spornymi rozdziałami historii, istniejącymi między Polską i Ukrainą⁵⁰. W tym kontekście należy zwrócić uwagę na fakt, że występujące także między Polską a Niemcami spory o charakterze historycznym są przede wszystkim na rękę Rosji, liczącej pod rządami Władimira Putina na utrzymanie jak największych podziałów między tymi państwami. Toczące się przez lata emocjonalne debaty na tle historycznym między Warszawą a Berlinem częściowo osłabiały także współpracę w innych dziedzinach, w tym także w odniesieniu do polityki wschodniej. Podobny skutek miały w ostatnich latach spory o politykę migracyjną, klimatyczną czy energetyczną.

Warto jednak zauważyć, że mimo istnienia wielu konfliktów historycznych między sąsiadami, prowadzenie opartej na faktach skutecznej polityki historycznej, zgodnej z polską racją stanu, nie musi prowadzić do dalszego pogłębiania podziałów po obu stronach Odry. Kluczowe jest w tej materii znalezienie balansu między nadal w dużej mierze nierozwiązanymi kwestiami historycznymi a współczesnymi wyzwaniami w Europie, przed którymi stoją oba państwa.

Bibliografia

ah, *Steinmeier über Polen- Überfall der Nazis: „Unsere Verantwortung vergeht nicht“*, Bild.de, 01.09.2019, <https://www.bild.de/politik/inland/politik-inland/steinmeier-ueber-polen-ueberfall-unsere-verantwortung-vergeht-nicht-64332122.bild.html> [10.03.2020].

49 Zob. K. Matuszewska, *Publicysta Bloomberg: „najnowsza obsesja Putina – nowa narracja o II wojnie”*, Dzieje.pl, 11.01.2020, <https://dzieje.pl/aktualnosci/publicysta-bloomberg-najnowsza-obsesja-putina-nowa-narracja-o-ii-wojnie> [25.03.2020].

50 Zob. PAP, *Szef ukraińskiego MSZ: Rosja chce poróżnić Polskę i Ukrainę*, GazetaPrawna.pl, 23.03.2017, <https://www.gazetaprawna.pl/artykuly/1029684,rosja-chce-poroznic-polske-i-ukraine.html> [25.03.2020].

- Allertz R., *Schlachtfeld Geschichte*, Berlin 2009.
- Apel do Bundestagu i niemieckiego społeczeństwa ws. wzniesienia pomnika w centrum Berlina upamiętniającego polskie ofiary okupacji niemieckiej w latach 1939-1945, PolenDenkmal.de, 15.11.2017, <https://www.polendenkmal.de/assets/downloads/Polendenkmal/Apel-Pomnik-wersja-polska.pdf> [12.03.2020].
- ap/dpa/AFP, *Steinmeier bittet Polen für deutschen Terror um Vergebung*, Spiegel.de, 01.09.2019, <https://www.spiegel.de/politik/ausland/polen-frank-walter-steinmeier-bittet-fuer-deutschen-terror-um-vergebung-a-1284662.html> [10.03.2020].
- Assmann A., *Auf dem Weg zu einer europäischen Gedächtniskultur?*, Wien 2012.
- Assmann A., *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, München 2006, <https://doi.org/10.17104/9783406622625-272>.
- Bassler S., *Biała Róża. Wspomnienia świadków historii*, Gdańsk 2009.
- Benz W., *Vertriebenenverbände*, [w:] *Deutsche Geschichte im. 20. Jahrhundert. Ein Lexikon*, red. A. Schildt, München 2005.
- Brzechczyn K., *Jak narracje wyjaśniają? Wokół Paula A. Rotha koncepcji narracji historycznej*, [w:] *Między nauką a sztuką. Wokół problemów współczesnej historiografii*, red. E. Solska, P. Witek, M. Woźniak, Lublin 2017.
- Conrad A., *30 Jahre Mauerfall. So feiert Berlin das Jubiläum*, Tagesspiegel.de, 09.11.2019, <https://www.tagesspiegel.de/berlin/30-jahre-mauerfall-so-feiert-berlin-das-jubilaeum/25209872.html> [02.03.2020], <https://doi.org/10.1055/s-2006-933257>.
- Der 9. November in der deutschen Geschichte, Bpb.de, 01.11.2018, <https://www.bpb.de/politik/hintergrund-aktuell/172172/der-9-november> [05.03.2020].
- Deutsche Besatzungspolitik in Polen 1939-1945. Eine Leerstelle deutscher Erinnerung?*, red. D. Bingen und S. Lengemann, Bonn 2019.
- Doerry M., *Gelebte Erinnerung. Zum 65. Jahrestag der Pogromnacht vom 9. November 1938. Vortrag für die Gedenkstunde in der Frankfurter Paulkirche am 9. November 2003*, [w:] *Die Gegenwart der Vergangenheit. Der lange Schatten des Dritten Reiches*, red. S. Aust, G. Spörl, Reinbek bei Hamburg 2005, <https://doi.org/10.1515/9783110890891.5>.
- dpa, *Steinmeier bittet Polen um Vergebung*, FAZ.net, 01.09.2019, <https://www.faz.net/aktuell/politik/ausland/steinmeier-bittet-polen-um-vergebung-fuer-deutschen-terror-16362310.html> [10.03.2020].
- dpa, *Woidke und Münch erinnern an Opfer des Nationalsozialismus*, Morgenpost.de, 14.04.2019, <https://www.morgenpost.de/berlin/article216951009/74-Jahrestag-Gedenken-an-Befreiung-von-KZ-Haeftlingen.html> [05.03.2020].
- Ein neuer Aufbruch für Europa. Eine neue Dynamik für Deutschland. Ein neuer Zusammenhalt für unser Land*, Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD, 19. Legislaturperiode, Berlin 2018, <https://doi.org/10.9785/ovs-ur-2010-8>.

- epd, *Weltkriegsgedenken – Steinmeier bittet Polen um Vergebung*, ZDF.de, 01.09.2019, <https://www.zdf.de/nachrichten/heute/gedenken-an-angriff-auf-polen-steinmeier-bittet-um-vergebung-100.html> [10.03.2020].
- epd/dapd/mcz, *Merkel für selbstbewusste Geschichtsbewältigung*, Welt.de, 23.10.2012, <https://www.welt.de/politik/deutschland/article110150984/Merkel-fuer-selbstbewusste-Geschichtsbewaeltigung.html> [10.02.2020].
- Franzen K. E., *Die Vertriebenen. Hitlers letzte Opfer*, München 2002.
- Frei N., *Vergangenheitspolitik: Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, München 1996, <https://doi.org/10.4000/ifha.1491>.
- Für ein Deutschland, in dem wir gut und gerne leben*, CDU/CSU Regierungsprogramm 2017-2021, Berlin 2017.
- Garczewska A., Garczewski K., *Polskie i niemieckie narracje historyczne w filmach na tle prawa i polityki*, Pułtusk 2015.
- Garczewski K., *Berlin durchs Gedächtnis geteilt. Polen, Deutsche und historische Diskussionen nach dem Fall der Berliner Mauer*. Aus dem Polnischen von A. Szewczuk und N. Nuszczynska, [w:] *Der polnische Blick auf die Berliner Mauer: Politik-Geschichte-Medien-Literatur*, red. K. Okoński, D. Pruss-Pławska, Bydgoszcz 2011, https://doi.org/10.1007/978-3-322-97329-0_4.
- Garczewski K., *Fundacja „Ucieczka, Wypędzenie, Pojednanie” jako odpowiedź niemieckiego rządu na politykę historyczną Związku Wypędzonych*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2013, nr 2 (41), s. 157-191.
- Garczewski K., *Polsko-niemiecki czy europejski „kryzys pamięci”? Niemiecycy wysiedleni podczas oficjalnych wystąpień na tle procesu integracji europejskiej*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2012, nr 3 (38), s. 188-209.
- Garczewski K., *Problem wysiedleń w oficjalnych dokumentach niemieckich partii politycznych*, „Społeczeństwo i Polityka” 2011, nr 3 (28), s. 93-101.
- Gedenken zum 20. Juli 1944. „Sie handelten, als andere schwiegen“*, Bundesregierung.de, 20.07.2019, <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/gedenken-zum-20-juli-1648736> [05.03.2020].
- Hahn H. H., *Sudetendeutsche: „Wo ist ihre Heimat?“*, Spiegel.de, 01.06.2002, <https://www.spiegel.de/spiegel/spiegelspecial/d-22937250.html> [18.02.2020].
- Holocaust: Die Gedächtniskultur in Norddeutschland*, NDR.de, <https://www.ndr.de/geschichte/Holocaust-Die-Gedaechtniskultur-in-Norddeutschland.gedenken274.html> [10.02.2020].
- it/krott mit dpa, *Gauland bezeichnet NS-Zeit als „Vogelschiss in der Geschichte“*, Welt.de, 02.06.2018, <https://www.welt.de/politik/deutschland/article176912600/AfD-Chef-Gauland-bezeichnet-NS-Zeit-als-Vogelschiss-in-der-Geschichte.html> [25.02.2020], https://doi.org/10.1007/978-3-658-17440-8_8.
- Jarecka A., *Noc Kryształowa. Wzrost zainteresowania miejscami pamięci ofiar faszyzmu*, DW.com, 09.11.2017, <https://www.dw.com/pl/noc-kryszta%C5%82owa-wzrost-zainteresowania-miejscami-pami%C4%99ci-ofiar-faszyzmu/a-41309214> [02.03.2020].

- Kudascheff A., 1945: *Ende und Aufbruch. Tage der Erinnerung*, DW.com, 04.05.2015, <https://www.dw.com/de/tage-der-erinnerung/a-18413515> [10.03.2020].
- Leisner B., „*Ich würde es genauso wieder machen*“ – Sophie Scholl, Berlin 2004.
- Lepiarz J., 70. rocznica zniszczenia Drezna przez aliantów – mit „miasta-ofiary”, *Dzieje.pl*, 14.02.2015, <https://dzieje.pl/aktualnosci/70-rocznica-zniszczenia-drezna-przez-aliantow-mit-miasta-ofiary> [12.02.2020].
- Locke S., *Weimarer Republik. Einst verdammt, jetzt gewürdigt*, FAZ.net, 06.02.2019, <https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/100-jahre-weimarer-verfassung-einst-verdammt-jetzt-gewuerdigt-16028077.html> [02.03.2020].
- Marsen T., „*Nie wieder*“: *Gedenken an die Befreiung des KZ Dachau*, Br.de, 05.05.2019, <https://www.br.de/nachrichten/bayern/nie-wieder-gedenken-an-die-befreiung-des-kz-dachau,RPbolMR> [05.03.2020].
- Matuszewska K., *Publicysta Bloomberg: „najnowsza obsesja Putina – nowa narracja o II wojnie*”, *Dzieje.pl*, 11.01.2020, <https://dzieje.pl/aktualnosci/publicysta-bloomberg-a-najnowsza-obsesja-putina-nowa-narracja-o-ii-wojnie> [25.03.2020], <https://doi.org/10.12775/dn.2019.4.02>.
- Mazur Z., *Centrum przeciwko Wypędzeniom (1999-2005)*, Poznań 2006.
- Miszczak K., *Polityka zagraniczna, bezpieczeństwa i obrony koalicji rządowej SPD-Sojusz 90/Zieloni w okresie 1998-2005*, Warszawa 2012.
- Ociepka B., *Związek Wypędzonych w systemie politycznym RFN i jego wpływ na stosunki polsko-niemieckie 1982-1992*, Wrocław 1997.
- PAP, *Szef ukraińskiego MSZ: Rosja chce poróżnić Polskę i Ukrainę*, *Gazeta Prawna.pl*, 23.03.2017, <https://www.gazetaprawna.pl/artykuly/1029684,rosja-chce-poroznic-polske-i-ukraine.html> [25.03.2020].
- Parlamentarny Zespół ds. Oszacowania Wysokości Odszkodowań Należnych Polsce od Niemiec za Szkody Wyrządzone w trakcie II Wojny Światowej*, *Sejm.gov.pl*, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/agent.xsp?symbol=ZESPOL&Zesp=513> [12.03.2020].
- Pfahl-Traughber A., *Rechtsextremismus in der Bundesrepublik*, München 2006.
- Pięciak W., *Niemiecka pamięć. Współczesne spory w Niemczech o miejsce III Rzeszy w historii, polityce i tożsamości (1989-2001)*, Kraków 2002.
- Radomski A., *Badanie narracji historycznej. Próba konceptualizacji kulturoznawczej*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*” 2001, Sectio F, *Historia*, t. 56, s. 211-233.
- Reichel P., *Vergangenheitsbewältigung*, [w:] *Deutsche Geschichte im. 20. Jahrhundert. Ein Lexikon*, red. A. Schildt, München 2005.
- Später E., *Kein Frieden mit Tschechien. Die Sudetendeutschen und ihre Landsmannschaft*, Hamburg 2005.
- Steinbach P., *Der 20. Juli 1944 – mehr als ein Tag der Besinnung und Verpflichtung*, „*Aus Politik und Zeitgeschichte*” 2004, nr 27, Beilage zur Wochenzeitung „*Das Parlament*“.

- Stępnik A., *Mity w wiązaniu narracji historycznej*, „Klio” 2015, nr 3, s. 3-23, <https://doi.org/10.12775/klio.2015.026>.
- Sudetendeutsche*, Sudeten.de, www.sudeten.de [18.02.2020].
- Vergangenheitsbewältigung*, Bpb.de, <https://www.bpb.de/nachschlagen/lexika/handwoerterbuch-politisches-system/202200/vergangenheitsbewaeltigung> [10.02.2020].
- Vertriebene, Aussiedler, Partnerschaftsbeziehungen*, CSU-Landtag.de, https://www.csu-landtag.de/5_73_Vertriebene-Aussiedler-Partnerschaftsbeziehungen.html [18.02.2020].
- Weltkriegsgedenken in Polen: Steinmeier bittet um Vergebung*, Tagesschau.de, 01.09.2019, <https://www.tagesschau.de/ausland/zweiterweltkrieg-gedenken-polen-101.html> [10.03.2020].
- Werner M., *Kino, polityka i historia*, [w:] *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości*, red. R. Kostro, K. Wóycicki, M. Wysocki, Warszawa 2014.
- Winkler H. A., *Streitfragen der deutschen Geschichte. Essays zum 19. und 20. Jahrhundert*, München 1997.
- Wolff-Powęska A., *Pamięć – brzemię i uwolnienie. Niemcy wobec nazi-stowskiej przeszłości (1945-2010)*, Poznań 2011, <https://doi.org/10.12775/klio.2013.040>.
- Wolfrum E., *Geschichte als Waffe. Vom Kaiserreich bis zur Wiedervereinigung*, Göttingen 2002.
- ZEIT ONLINE, dpa, ces, *Steinmeier bittet Polen um Vergebung für deutschen Terror*, Zeit.de, 01.09.2019, <https://www.zeit.de/politik/ausland/2019-09/wielun-frank-walter-steinmeier-deutschland-polen-jahrestag-zweiter-weltkrieg> [10.03.2020].
- Zentrum gegen Vertreibungen*, z-g-v.de, <https://www.z-g-v.de/> [15.02.2020].